

Araştırma Makalesi / Research Article

ÇOK YÖNLÜ BİR VALİ: EBUBEKİR HAZIM TEPEYRAN

Cahit ÇELİK*

ÖZ

Ebubekir Hazım 1864 yılında Niğde'nin Tepeyran semtinde dünyaya geldi. Niğde'de Hafız Osman Mektebinde başladığı eğitim hayatına babasının memuriyeti nedeniyle Isparta ve Antalya'da devam etti. Daha sonra babasının tayini nedeniyle Niğde'ye geri gelen Hazım, 1877 yılında okulu bitirerek aynı yıl Niğde'de tahrirat kâatibi olarak memuriyet hayatına başladı. Hazım, memuriyet hayatını 1882-1885 yılları arasında Konya'da maarif meclisi kâatipliği ve Vilayet Gazetesi yazarı olarak sürdürdü. 1885-1891 yılları arasında Kastamonu vilayetinde, 1891-1893 yılları arasında Aydın vilayetinde mektubi kalemi mümeyyizliği görevlerinde bulundu ve 1893 yılında Edirne Vali Muavini olarak atandı. 1896 yılında atandığı Dedeoğaç Mutasarrıflığı görevinden 1898 yılında azledildi. Kısa bir süre sonra Musul'a vali olarak atanan Hazım Bey bu ilk valilik görevinden sonra Manastır, Bağdat, Sivas, Ankara, Hicaz, Beyrut, Bursa valiliklerinde bulundu. Bir dönem Danıştay üyeliği ve Danıştay'da daire başkanlığı, kısa bir dönem İstanbul Belediye Başkanlığı ve 1920 yılında Dâhiliye Nazırı olarak görev yaptı. Daha sonra Kuvayımilliyeye taraftarlarına destek olduğu iddiasıyla tutuklandı. Yargılanıp idama mahkûm edilen Hazım Bey, yedi buçuk ay tutuklu kaldıktan sonra cezasının ömür boyu kürek cezasına çevrilmesi neticesinde serbest bırakıldı. Hazım Bey cezaevinden çıktıktan sonra Millî Mücadele'ye destek vermek amacıyla Anadolu'ya kaçtı. Ankara Hükümeti tarafından Millî Mücadele döneminde önce Sivas Valiliğine sonra Trabzon Valiliğine atandı. 1923-1927 yılları arasında TBMM'nin II. Döneminde, 1939-1946 yılları arasında TBMM'nin VI ve VII. dönemlerinde Niğde milletvekilliği yaptı. Soyadı Kanunu çıktıktan sonra "Tepeyran" soyadını alan Hazım Bey 5 Haziran 1947 tarihinde İstanbul'da vefat etti. Hem Osmanlı hem de Cumhuriyet döneminde birçok önemli şehirde yöneticilik yapan Hazım Bey aynı zamanda çok iyi bir yazar, şair ve sanatsal yönü güçlü olan biridir.

Anahtar Kelimeler: Ebubekir Hazım Tepeyran, Niğde, Küçük Paşa, İdari İçtima-i Sanihat

* Dr.Niğde Valisi, cahitcelik@gmail.com, ORCID: 0009-0006-6899-9924

A SOPHISTICATED GOVERNOR: EBUBEKİR HAZİM TEPEYRAN

ABSTRACT

Ebubekir Hazım was born in 1864 in the Tepeviran neighborhood of Niğde. He started his education at Hafız Osman School in Niğde and continued his education in Isparta and Antalya due to his father's civil service. Hazım, who later returned to Niğde due to his father's appointment, graduated from school in 1877 and started his civil service life as a clerk in Niğde in the same year. Hazım continued his civil service in Konya between 1882- 1885 as the clerk of the education council and a writer for the provincial newspaper. Between 1885-1891, he worked as an assistant to Governor in Kastamonu province and between 1891-1893 in Aydın province. He was appointed as Deputy Governor of Edirne in 1893. In 1898, he was dismissed from the post of Dedeoğaç governorship, to which he was appointed in 1896. Hazım was appointed as governor of Mosul shortly afterwards and after this first governorship, he served as governor of Manastır, Baghdad, Sivas, Ankara, Hijaz, Beirut and Bursa. He served as a member of the Council of State and head of department in the Council of State for a period, as Mayor of Istanbul for a short period and as the Minister of Interior in 1920. He was later arrested for allegedly supporting the supporters of the Kuva-yı Milliye. After being tried and sentenced to death, Hazım was released after seven and a half months of imprisonment as a result of his sentence being commuted to life imprisonment. After his release from prison, Hazım fled to Anatolia to support the Independence War. He was appointed by the Ankara Government first as the Governor of Sivas and then as the Governor of Trabzon during the Independence War. He served as an MP for Niğde between 1923- 1927 in the II. term of the Grand National Assembly of Türkiye and between 1939- 1946 in the VI. and VII. Terms of the Grand National Assembly of Türkiye. Hazım Bey, who took the surname "Tepeyran" after the Surname Law was enacted, died on June 5, 1947 in Istanbul. Hazım, who served as an administrator in many important cities during both the Ottoman and Republican periods, was also a very good writer, poet and a person with a strong artistic side.

Keywords: *Ebubekir Hazım Tepeyran, Niğde, Küçük Paşa, İdari İçtima-i Sanihat*

GİRİŞ

Hazım Bey hem Osmanlı hem de Cumhuriyet döneminde birçok önemli görevlerde bulunmuştur. Tahrirat kâtibi olarak memuriyet hayatına başlamıştır. Osmanlı'nın son dönemlerinde mutasarrıf, vali, İstanbul şehremini ve dâhiliye nazırlığı görevlerinde bulunmuştur. Millî Mücadele döneminde de Sivas ve Trabzon'da valilik yapmıştır. Cumhuriyetin kurulmasından sonra da üç dönem Niğde milletvekilliği görevinde bulunmuştur.

İdari ve siyasi yaşantısında önemli yenilikler ve faaliyetlerde bulunan Hazım Bey aynı zamanda başarılı bir yazar, şair ve sanatçı olup Fransızca yazdığı şiir kitabı ile Fransa'da ödül almıştır. Devlet yönetimi ve ülkeye dair fikir ve tespitlerini içeren 'İdari İçtimai Sanihat' ve edebiyatımızda köy hayatını anlatan ikinci roman olarak kabul edilen "Küçük Paşa" gibi önemli eserleri bulunmaktadır.

Bu çalışmanın amacı çok yönlü bir idareci olan Hazım Bey'in görev yaptığı yerlerdeki çalışmalarını ve edebi kişiliğini ortaya koymaktır. Bu çalışmada Hazım Bey'in yazdığı eserler tetkik edilmiştir. Hazım Bey hakkında yazılan tetkiki eserler ile Osmanlı arşiv belgeleri incelenerek literatür taraması yapılmıştır. Çalışma beş bölümden oluşup ilk bölümde Hazım'ın çocukluğu, eğitimi ve hayatı anlatılmıştır. İkinci bölümde Hazım Bey'in vali olmadan önce üstlendiği görevler, üçüncü bölümde ise valilik yaptığı yerler ve o yerlerdeki hizmetleri ele alınmıştır. Dördüncü bölümde Hazım Bey'in yaptığı diğer kamu görevleri ve bu görevleri yaparken yaptığı hizmetler; son bölümde ise Hazım Bey'in edebi kişiliğini ortaya koyan eserlerine kısaca değinilmiştir.

1. EBUBEKİR HAZIM'IN ÇOCUKLUĞU, EĞİTİMİ, HAYATI

Hazım Bey 1864 yılında Niğde'nin o dönemde "Tepeyran" denilen daha sonra ise "Yenice" Mahallesi ismini alan semtinde doğmuş, 5 Haziran 1947 tarihinde İstanbul'da vefat etmiştir. Soyadı Kanunu çıkınca da Hazım Bey doğduğu mahalleye atfen "Tepeyran" soyadını kullanmıştır. Hazım Bey köklü bir ailenin çocuğu olup Niğde'de 1661-1662 yıllarında içinde cami, türbe, han, hamam ve çeşmeden oluşan bir külliye yaptıran Murat Paşa sülalesinden Hasan Efendi'nin oğludur. Hazım Bey doğduğunda babası Hasan Efendi, Niğde'de tahrirat

müdürü olarak görev yapmaktadır. Hasan Efendi, Hazım ile beraber üç erkek ve üç kız çocuğu babasıdır. Hazım haricindeki erkek çocukları ölünce Hazım evin tek erkek çocuğu olarak kalır (Hayber, 1988: 1). Hazım, okul çağına geldiğinde Hafız Osman'ın muallimlik yaptığı mahalle mektebine gönderilir. Ancak okulda gördüğü manzara ve Hafız Osman'ın tavrı Hazım'ı okuldan soğutur. (Oğuz, 2013:34). Hazım okulun ilk gününü şöyle anlatmıştır: *“Binaya nispetle pek küçük olan kapısının tahta aralıklarına cingi denilen kara taştan yapılmış sökelerine temas eden kenarlarına ak, kara koyun keçi pöstekisi parçaları çivilenerek garip bir şekil verilmiş, pencerelerine üç ay evvel kaba kâğıt yapıştırılarak hava girmek hakkından, ışıklanmak lütfundan pek zalimane menedilmiş bir mektep!. Her şeyden evvel yaşamak için havaya, ziyaya muhtaç olduğumuz bilinmeyerek birine methal, ötekine menfez bırakılmayan bu yerde ne öğrenmeye imkân tasavvur olunabilir? Kapıdan girince yalnız çocukların nefesleriyle ısınmış, rutubetli ve üç aydan beri taze hava cereyan etmediği için kötü kokulu bir karanlık içinde kaldım.”* demektedir (Tepeyran, 1944: 14). Hazım yedi yaşına geldiğinde babası Hasan Efendi'nin tayini Isparta'ya çıkar. Bir müddet Isparta'da çalışan Hasan Efendi daha sonra Antalya'ya tayin olur. Hazım, Niğde'de ilk gönderildiği mahalle mektebinde karşılaştığı manzara ve okul muallimi Hafız Osman'dan dolayı okula gitmeyi çok seven biri değildir. Bundan dolayı ailesi onu okula göndermekte zorlanır. Bir gün Antalya Valisi Esat Paşa okul ziyaretinde Hazım'ın babası Hasan Efendi'ye Hazım'ın niye okulda olmadığını sorar. Hasan Efendi bu soru karşısında ne diyeceğini şaşırır ve *“Hasan bu sabah birdenbire hastalandı, maalesef gelemedi”* (Tepeyran, 1944:21) yalanını söylemek zorunda kalır. Hazım daha sonra eve gelen babası Hasan Efendi'nin annesi Muhsine'ye şöyle dediğini aktarır: *“Bilir misin Muhsine! Paşa'nın suali kulağıma kızgın bir demir gibi girdi. Bu yalanı söylerken kömür koru çiğniyor gibi ağızım, dudaklarım yandı. Belediye çavuşunun, hele şu kara bakkalın oğulları bir sabık sadrazamın, alışan bir valinin mükâfatla layık gördüğü kadar olsun yazsınlar da bizimki mektepten kaçarak serseriyane şurada, burada gezsin, kızlar ağası gibi daima kız çocuklarıyla düşüp kalsın olur şey mi?.. Bundan daha ziyade esef edilecek bahtsızlık olur mu?”* (Tepeyran,1944:21). Bundan çok etkilendiğini belirten Hazım, ertesi gün okula başladığını ve ondan sonra okuldaki en başarılı öğrenci olduğunu belirtmektedir. Hasan Efendi'nin daha sonra tayini Niğde'ye çıkınca Hazım, Niğde'de Rüştüye'yi 1877 yılında birincilikle bitirir (Demir, 2024:3). Hazım, Niğde Mutasarrıflığında 1877 yılında tahrirat kâtibi olarak staj

yaptıktan sonra tahriri emlak kâtipliğine devlet memuru olarak atanır (BOA.DH. SAİDd. 150-101.) Kısa bir süre emlak dairesinde çalıştıktan sonra yeni kurulan asliye mahkemesi zabıt kâtipliğine atanarak sorgu, hukuk ve ceza dairelerinde çalışır. O dönemde Niğde Mutasarrıfı olan Hasan Mazhar Paşa, Hazım'ı mülkiye tahsili için İstanbul'a göndermek ve İstanbul'da yaşayan kızıyla da evlendirmek ister, ancak Hazım'ın ailesi buna razı olmaz. Hazım 1880 yılında teyzesinin kızıyla evlenir ve bu evliliğinden Celal, Vuslat, Kemal ve Nizamettin adında dört evladı olur (Demir, 2024:7). Hazım, Kastamonu'da görev yaparken oğlu Kemal vefat eder. Hazım 1891 yılında İzmir'e tayin olduktan hemen sonra ise eşini ve babasını kaybeder. Musul'da görev yaptığı dönemde de (1899-1901) oğlu Nizamettin vefat eder. Hazım'ın ilk eşinden olan kızı Vuslat ve oğlu Celal hayatta kalır. Hayatta kalan iki çocuğuna mürebbiye olarak aldığı Fransız Paulette Hanım ile evlenen Hazım'ın Paulette Hanım'dan da Nesrin ve Hasan Hazım adında iki çocuğu olur (Demir, 2024:7).

2. EBUBEKİR HAZIM'IN VALİLİKTE ÖNCEKİ GÖREVLERİ

Hazım Bey'in kaderi 1882 yılında teftiş için Niğde'ye gelen Konya Valisi Müşir Mehmet Sait Paşa'nın ziyareti ile değişir. Konya Valisi Niğde'de kaldığı on beş gün Hasan Efendi'nin misafiri olur. Bu esnada Konya Valisinin yazılarını yazan Hazım Bey, Vali'nin takdirini kazanır ve Konya Valisi kendisine Konya'da maarif meclisinde kâtiplik ve Vilayet Gazetesinde yazarlık teklif eder (Tepeyran, 1944:23). Teklifi kabul eden Hazım Bey, 13 Şubat 1883 tarihinde Konya Vilayet Maarif Meclis kâtipliğine atanır ve orada kendisini çok sevdirir. O dönemde Valilikte mektupçuluk yapan şair Nazım Bey de Hazım Bey'deki edebiyat cevherini keşfedince onu şiir yazmaya teşvik eder (Demir, 2024:9). Hazım Bey'in şiirleri o dönemdeki yerel gazetelerde yayımlanmaya başlar. Hazım Bey Konya'da iken Vali M. Sait Paşa'nın teşvikiyle Fransızca öğrenmeye başlar ve ileride Fransızca şiir kitabı çıkaracak kadar Fransızcasını ilerletir.

Hazım Bey, 1885 yılında Kastamonu Valisi Abdurrahman Paşa'nın isteği üzerine Kastamonu Mektubi Kalemî mümeyyizliğine atanır. Burada da çalışkanlığı, üretkenliği ile Vali'nin takdirini kazanır ve görev yaptığı altı yıl içerisinde birçok farklı görevde bulunur. Hazım Bey, Kastamonu Vilayet Gazetesi yazarlığı yanı sıra

İdadi Mektebi'nde Mecelle ve Mülki Kanunlar muallimliği görevlerini de yerine getirir (Aldan, 1988:623). Kastamonu'da görev yaptığı süre içerisinde Kastamonu Valisi Abdurrahman Paşa'nın en yakınında bulunan kişilerden biridir. Hazım Bey ile Kastamonu Valisi Abdurrahman Paşa'nın tarzları ve eğitimleri birbirine çok benzerlik gösterir. Abdurrahman Paşa, kendisi gibi Arapça, Farsça ve Fransızca bilen Hazım Bey'i özel kalem müdürü olarak çalıştırdığı gibi kendisine başka görevler de verir. Hazım Bey, Kastamonu'da görev yaptığı dönemde 7 Kasım 1890 - 1 Ocak 1891 tarihleri arasında o dönemde Kastamonu'ya bağlı bir sancak olan Sinop'ta mutasarrıf vekili olarak da görev yapar (Tepeyran, 1944:83).

Abdurrahman Paşa'nın Kasım 1891'de Aydın'a vali olarak atanmasıyla Hazım Bey de onunla beraber Aydın'a gider. 21 Kasım 1891 tarihinde Hazım Bey, Aydın vilayeti mektupçu mümeyyizliğine tayin olur (BOA.DH.SAİDd. 150-101). O dönemde İzmir, Aydın, Denizli, Saruhan ve Menteşe yöreleri Aydın sancağına bağlı olup sancağın merkezi de İzmir idi (Demir, 2024: 15) İzmir'de çalıştığı dönemde Fransızcasını epeyce ilerleten Hazım Bey, burada Halit Ziya Uşaklıgil ile arkadaş olur ve İzmir Vilayet Gazetesi'nde yazarlık yapar.

Abdurrahman Paşa'nın Edirne'ye atanmasıyla beraber Hazım Bey, 22 Ağustos 1893 tarihinde Edirne'ye vali muavini olarak atanır (BOA:Y.PRK.BŞK./32-72). Burada da Abdurrahman Paşa'nın yakın ekibinde çalışır. 6 Kasım 1895 tarihinde Abdurrahman Paşa adliye nazırı olunca, Hazım Bey de Edirne'de vali muavini olarak çalışmaya devam eder.

Hazım Bey, Edirne'de görev yaptığı dönemde silah kaçakçılara karşı yaptığı başarılı operasyonlardan dolayı 10 Ağustos 1896 tarihinde Dedeoğaç Mutasarrıflığına atanır (BOA: DH.ŞFR/196-75) ve burada iki seneden fazla görev yapar. Dedeoğaç o dönemde Selanik ve Kaval'a'dan sonra Balkanlardaki en önemli üçüncü liman kentidir (Demir, 2013: 70). Dedeoğaç'ta görev yaptığı dönemde fotoğrafçılığa merak salan Hazım Bey şehrin harap olmuş geri kalmış yerlerinin fotoğraflarını çekerek arşivler ve daha sonra yaptığı faaliyetleri de fotoğraflayarak şehirde nasıl bir değişim yaptığını belgeler.

Hazım Bey, Dedeoğaç'ta görev yaptığı dönemde özellikle limanın kullanımı konusunda orada konsolosluğu bulunan ülke temsilcileri ile sıkıntı yaşar. Hazım Bey, her konsolosun limana gelen gemileri orada yaşayan ve geçimlerini

manavcılıktan sağlayan Osmanlı tebaası dışındaki gemi personeli ile yapmaya çalışmasına karşı çıkmıştır. Hazım Bey, bununla ilgili bir düzenleme yaparak mavnaların sıra ile gemileri boşaltmasını sağlayınca konsoloslar buna sert bir şekilde karşı çıkarlar. Hazım Bey'in çalışmalarından rahatsız olanlar çalışmalarına engel olmak için hakkında İstanbul'a çeşitli asılsız haberler iletilmişlerdir. Hazım Bey'in Jön Türklerin ileri gelenlerinden olduğu, dine saygısı olmadığı, çok evliliğin aleyhine kitap yazdığı, Mithat Paşa'nın lehine hareket ettiği, Paris'ten zararlı kitaplar getirdiği ve II. Abdülhamit'e karşı olduğu şayialarını çıkarmışlardır (Aldan, 1988: 633). Bu haberlerden dolayı Hazım Bey II. Abdülhamit tarafından 15 Aralık 1898 tarihinde görevden alınır (BOA: BEO/1242-93076). Buna karşılık hakkında Dedeoğaç'ta lehine birçok yazı da yazılır. Yaşadığı olaylardan dolayı çok müteessir olan Hazım Bey İstanbul'a gelir ve yakın dostlarının sayesinde jurnalın esasını öğrenir ve bunların tamamen iftira olduğunu belirtir. Fotoğraf çekme merakı onun kurtarıcısı olur. Hazım Bey'in çok yakın dostları onun iftiraya uğradığını anlayınca II. Abdülhamit'e konuyu açarlar ve Hazım Bey'in çektiği fotoğraflardan Dedeoğaç'ta nasıl bir değişim yaptığını gösterirler. Hazım Bey'in yaptırdığı ve günümüzde müzik okulu olarak kullanılan (Yazıcı, 2020:959) Dedeoğaç Gurebâ Hastanesi; içinde jandarma, hapishane, ziraat bankası, telgrafhane, adliye binaları olan bir kampüs (Aydın, 2021:91) onun şehirde nasıl bir değişim yaptığını ortaya koyar. Şehrin imarı ve gelişmesiyle ilgili Hazım Bey'in yaptığı çalışmaları fotoğraflardan gören II. Abdülhamit, Hazım Bey'i "Bala rütbesi" (BOA: İ.TAL./165-55) ve "Osmani Nişanı" (BOA: İ.TAL./ 167-22) ile taltif ederek 1 Şubat 1899 tarihinde Musul'a vali olarak atar (BOA: İ.DH./1361-44).

3. EBUBEKİR HAZIM'IN VALİLİKLERİ

3.1. Musul Valiliği

Musul vilayetine tayin olan Hazım Bey ile ilgili 16 Nisan 1899 tarihli Servetifünûn Dergisi'nde onun özellikle bayındırlık işleri konusunda çok gayretli olduğu ve faziletli bir Osmanlı memuru olduğu belirtilir (Demir, 2024:32). Daha önceleri Bağdat vilayetine bağlı olan Musul, 1878 yılında müstakil bir vilayet yapılmıştır. Musul özellikle petrolün bulunmasından dolayı önemli bir merkez haline gelmişti. İngilizlerin çok önceden beri bölge ile ilgili çalışmaları, oradaki

aşiretleri Osmanlı İdaresine karşı kıskırtmaları, bölgede çok hareketli bir ortam yaratmış; Osmanlı Devleti birçok isyan ile uğraşmak zorunda kalmıştır. II. Abdülhamit döneminde Mabeyn-i Hümayun başkâtibi olarak görev yapan Tahsin Paşa Musul'daki bu karışıklıklardan dolayı Hazım Bey'in hemen yola çıkmasını talep etmiştir. Musul'da iki buçuk yıllık görevi sırasında Hazım Bey'i en çok uğraştıran iki mesele vardır: Birincisi aşiret kavgalarından dolayı bölgede asayiş ve düzenin kurulması, ikicisi ise petrol şirketi kurmaktır.

Hazım Bey petrolün bölge ve imparatorluk için önemini anladıktan sonra şirket kurma girişimine başlar. Şirket kurma izni için talepte bulunduğu yazısıyla beraber sekiz lavanta şişesini petrol ile doldurup Yıldız Sarayı'na gönderir. Yıldız Sarayı'ndan gelen cevabi yazıda şu ifadeler yer alır: *“Petrol şirketi teşkili hakkındaki tahriratı aliyeleri ve gönderilen numuneler manzur ali buyrularak şeraiti mesrude muvafık-ı maslahat görülmüş olduğundan şirketin ale'l-usul teşkil ve İstanbul'daki Şirketi Hayriye nizamnamesinde munderiç şartlar aynen bu şirketin nizamnamesine derç edilerek şirkete hiçbir suretle ecnebi devlet tebaası karıştırılmaması ba'irade-i seniye tebliğ olunur”* (Tepeyran, 1944:265). Buna çok sevinen ve hemen girişimlere başlayan Hazım Bey, daha sonra bölgeye bir Alman heyetin geldiğini ve Alman heyetini yemeğe davet ettiğini, beraber yemek yenilen odada Musul petrollerinden doldurulan şişeleri gören mühendis Fon Kap'ın *“Bakınız bunun rengi ne kadar mavi ve berrak. Dünyanın hiçbir yerinde tabii halde bu derece berrak bir petrol görülmemiştir.”* dediğini belirtir (Tepeyran, 1944: 266). Anılarında ekibin daha sonra kendi aralarında Almanca konuştuklarını ve ekibin ayrılmasından dört-beş hafta sonra Saray'dan gelen yazıyla şirketin açılmasından vazgeçildiğini belirten Hazım Bey, bundan duyduğu derin üzüntüyü anlatır. İstanbul'dan gelen yazıda: *“Bağdat vilayetine bağlı Mendeli kazasında da petrol ve nefit madenleri bulunduğu anlaşıldığından sonradan cümlesi hakkında bir muamele yapılmak üzere orada teşkil edilmekte bulunan petrol şirketinden vazgeçilmesi ba'irade-i seniye tebliğ olunur”* (Tepeyran, 1944: 266) denilmektedir.

Hazım Bey görev yaptığı dönemde Musul vilayetinin imarında çok önemli işler yapar. Yaptığı işlerin başında Zaho Boğazı'ndan geçen zorlu yolun yapımı, Kerkük ve Süleymaniye arasındaki yolun iyileştirilmesi gelmektedir. Diğer taraftan Hazım Bey eğitim alanında Musul ve Kerkük'te okullar yaptırır, tarım alanında ise ilk defa o bölgede patates ekiminin yapılmasını sağlar (Tepeyran, 1944:262).

Yapılan hizmetlere rağmen özellikle asayiş ve güvenlik açısından alınan önlemlere karşı çıkan aşiret ağaları ve bölgedeki şeyhler, Hazım Bey'i sürekli şikâyet ederler. Başarılı çalışmalarına rağmen 4. Ordu Müşirinin bir jurnali neticesinde görevden alınan Hazım Bey, 1901 yılının Eylül ayında İstanbul'a varır. Hazım Bey, o dönemde daha önce beraber çalıştığı ve o tarihte Adliye Nazırı olan Abdurrahman Paşa ile sık sık görüştüğünü hatta Sadrazam Halil Rifat Paşa'nın hasta olması nedeniyle Abdurrahman Paşa'nın Sadrazamlığa vekâlet ettiğini, o dönemde kendisinin Ankara'ya vali olarak görevlendirilmesinin gündeme geldiğini ancak yapılan bir jurnal neticesinde bundan vazgeçildiğini belirtmektedir (Tepeyran, 1944:399). Hazım Bey'e Kasım 1902'de Şurayı Devlet Tanzim üyeliğine atanana kadar herhangi bir resmi görev verilmez.

Hazım Bey, Musul ile ilgili daha sonra 'Canlı Tarihler' kitabında şöyle demektedir:

"Rumeli, Suriye, Irak, Hicaz, Garp Trablus'u Yemen ve Adalar tabiri ile toptan Akdeniz Adaları, Selanik, Kosova, Beyrut, Şam, Halep, Mekke, Medine, Musul, Bağdat, Basra, Girit, Midilli, Sakız, Rodos vesaire gibi büyük şehirlerinin en değerlilerini birer birer hayalimizden geçirince zayıfatımızın ehemmiyeti, büyüklüğü başlarımızı döndürür, gözlerimizi karartır; bundan şüphe yok.

Her biri başka başka meziyetlerle kıymetli olan vilayetlerimizden hiçbirini layık olduğu derecede ihtimamla ıslaha mazhar olmadığı malum ise de Musul vilayeti gördüğüm yirmiden ziyade vilayetin en çok ihmal edilmiş olanlarından biridir. Bu vilayetteki tabii servet membalarının çokluğu ve çeşitliliği yeryüzünde pek az memlekete nasip olan bir derecededir. Vilayetin hemen her tarafından her nevi değerli madenler bol ve petrol kaynakları meşhur olmakla beraber Dicle nehrine yakın maden kömürleri bulunduğu gibi şehir civarındaki bazı kayalardan biraz kırılınca ara sıra parlak, fakat kaçıcı birer fikir gibi taş içinden fırlayarak otlar arasına kayan saf cıva madeni de görmüştüm". (Tepeyran, 1944:260).

3.2. Manastır Valiliği

Hazım Bey, 11 Ağustos 1903 tarihinde Manastır Valiliğine atanır (BOA:DH. MKT./750-19). Manastır o dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlardaki en önemli vilayetlerinden biriydi. Manastır, kozmopolit yapısıyla 1860 yılından

itibaren büyük devletlerin konsolosluk açmaya çalıştığı aynı zamanda Osmanlı'nın Rumeli ordusu olarak bilinen 3. Ordusunun karargâhıydı (Demir, 2024:44). Manastr'ın etnik yapısının çeşitliliği ve coğrafi konumu beraberinde asayiş konusunda birçok sorun yaratıyordu. Manastr'ın hemen yanındaki dağlar, ayrılıkçı komitacılar ve isyancılar için bir barınak görevi görüyordu. Hazım Bey Manastr'a tayin olmadan önce Selanik, Kosova ve Manastr'ı içine alan bölge için II. Abdülhamit, 1902 yılında bir umumi müfettişlik kurmuş ve bu göreve valilerinden daha geniş yetkilere sahip olan Hüseyin Hilmi Paşa'yı müfettiş olarak atamıştı. Hazım Bey atanmadan üç gün önce Rusya'nın Manastr Konsolosu öldürülmüş ve bu hadiseden Manastr Valisi Ali Rıza Paşa sorumlu tutuluyordu. Hazım Bey'in ataması bu olay üzerine yapılmıştı. Manastr'da yaklaşık 3,5 sene valilik yapan Hazım Bey, burada o dönemde çok yaygın olan eşkıyalık hareketlerini ve isyanları bastırmada gösterdiği başarıdan dolayı birinci rütbeden "Osmani" ve "Mecidi" nişanıyla ödüllendirildi (Demir, 2024:48). Diğer taraftan Fransa'nın Manastr Konsolosu ve Yunanistan hükümeti tarafından Hazım Bey'e nişanlar takdim edildi. Hazım Bey Padişah'ın onayını aldıktan sonra verilen nişanları kabul etti. Hazım Bey, Manastr şehrinin belediyeçilik açısından da gelişmesi için birçok faaliyet yaptı.

3.3. Bağdat Valiliği

1878 yılından itibaren Irak idari olarak Basra, Musul ve Bağdat vilayetlerine ayrılmıştı. 1906 yılının Eylül ayında Kerbela'da İran tebaasından 40 kişi öldürülünce İran şahı Osmanlı Devleti'nden Bağdat Valisi'nin değiştirilmesi talebinde bulundu. Bunun üzerine Hazım Bey, 30 Kasım 1906 tarihinde Bağdat'a vali olarak atandı (BOA: BEO/2952-221356). Hazım Bey, Bağdat'ta da başarılı bir şekilde asayiş ve güveni sağladı; aynı zamanda şehrin imarı konusunda ciddi bir çaba ve gayret gösterdi. O dönemde ıslah çalışmaları için Musul, Basra ve Bağdat vilayetlerine gönderilen ıslah heyeti başkanı Mustafa Nazım Paşa, 1 Aralık 1907 tarihinde Hazım Bey'in başarılı çalışmalarından dolayı ödüllendirilmesini teklif etti ve Hazım'a Murassa Mecidi Nişan'ı verildi. Ancak daha sonraki süreçte Hazım Bey, Irak Islah Heyeti Başkanı Nazım Paşa ile sıkıntı yaşadı. Nazım Paşa, Vali'yi tamamen devreden çıkararak askeri ve idari personele direkt talimat veriyordu. Bundan dolayı çok rahatsız olan Hazım Bey, başka yere atanma talebinde bulundu.

3.4. Sivas ve Ankara Valiliği

27 Haziran 1908 tarihinde Sivas Valiliğine atanan Hazım Bey, ancak 18 Ağustos 1908 tarihinde Sivas'a vardı. Hazım, Sivas'ta göreve başlar başlamaz sağlık nedenlerinden dolayı tayin talebinde bulundu. Bu taleplerini birkaç kez dile getiren Hazım Bey, 28 Eylül 1908 tarihinde Ankara Valiliğine atandı (BOA: BEO/3407-255522). Ankara'da görev yaptığı dönemde Kayseri çevresinde meydana gelen olayları yatıştırmak üzere bir tabur asker ile oraya görevlendirildi ve sorunu başarılı bir şekilde çözdü.

3.5. Hicaz Valiliği

Hicaz Valisi Kemal Bey'in 1911 yılında istifa etmesinden sonra tecrübesi ve yetkin deneyiminden dolayı Hazım Bey Hicaz Valiliğine atandı. Hicaz o dönemde Mekke Emiri Şerif Hüseyin'in etkisini arttırmaya çalıştığı bir yerd. Hicaz Valisi üzerinde etkili olmaya çalışan Şerif Hüseyin, Hicaz'da otoritesini göstermeye çalışıyordu. Hazım Bey, Şerif Hüseyin'in bu tavrından rahatsız olmuş ve bundan dolayı da Hazım Bey ile Şerif Hüseyin arasında sıkıntı yaşanmıştır. Şerif Hüseyin tarafından Saray'a şikâyet edilen Hazım Bey, görev yaptığı dönemde hem Hicaz'ın imarı için hem de bölgenin Osmanlı Devleti'ne bağlarını güçlendirmek için yoğun çaba gösterdi. Hazım Bey, hac mevsiminde daha düzenli ve hijyen şartlarına uygun bir şekilde kurban kesilmesi için düzenlemeler yaptı. Hazım Bey, daha çok kısa bir süre çalışmışken Şerif Hüseyin'in uğraşları neticesinde görevden alınarak Beyrut'a tayin edildi.

3.6. Beyrut Valiliği

Hazım Bey, 16 Aralık 1911 tarihinde Beyrut'taki görevine başladı. 1911 yılında İtalyanların Osmanlı Devleti'ne savaş açmasından dolayı Akdeniz sahilinde bulunan Beyrut vilayeti daha da ön plana çıkmıştı. Hazım Bey, İtalyanların Beyrut'u bombalamaları üzerine Beyrut'ta sıkıyönetim ilan ederek karışıklıkları önledi. Ayrıca Şam'dan getirilen süvari birlikleri ile Beyrut'ta güvenlik ve asayiş sağladı. Burada yaptığı savunmadan dolayı Paris'teki "Kâinat Tarihi Akademisi" tarafından şeref azası seçilerek kendisine altın madalya verildi (Hayber, 1988: 10). Diğer taraftan o dönemde Beyrut'ta konsoloslukları bulunan İngiltere, Rusya ve Almanya Hazım Bey'e aldığı tedbirlerden dolayı teşekkür ettiler. Beyrut vilayeti o dönemde Arap milliyetçilerinin karargâhı olup ana gündem reform talepleri

idi. Hazım Bey, Beyrut vilayet yönetiminde reform taleplerini uygun görüyor ve bununla ilgili olarak da yenilik yapılmadığı takdirde Fransa'nın vilayetdeki etkisinin gittikçe artacağını değerlendiriyordu. Diğer taraftan Hazım Bey, idari yönetimde islahat yapılması gerektiğini ve valilerin yetkilerinin artırılmasını öneriyordu (Demir, 2024:75). Hazım Bey, idari aksaklıklar ile ilgili düşüncelerini bu dönemde Tasvir-i Efkâr gazetesine gönderdiği makalelerinde açıklamış daha sonra da bu düşüncelerini İdari İctima-i Sanihat adlı kitabında birleştirmiştir. 1912 yılında İttihat ve Terakki ile irtibatlı kişiler yönetimden uzaklaştırılıp Gazi Ahmet Muhtar Paşa başkanlığında yeni bir hükümet kurulunca, İttihat ve Terakki döneminde atanan kişiler görevden alınıp başka yerlere atandı. Bu kapsamda; Hazım Bey'e önce Selanik Valiliği teklif edildi ancak Hazım Bey bu görevi kabul etmedi. Daha sonra Hazım Bey'in rızası olmadan görevden alınıp Halep'e tayin edildi. Hazım Bey buna çok sert tepki verip bir telgraf ile bunu Saray'a bildirdi. Hazım Bey 31 Ağustos 1912 tarihinde Saray'a gönderdiği telgrafta şunları yazmıştı:

“On beş gün evvel sadaret makamından aldığım şifre telgrafta “Selanik vilayetine tayinleri bakanlar meclisince uygun görüldüğünden muvafakati Aliyeleri cevabi bugün beklenmektedir” denilmiş ve muvafakat edilmemişti. Ben o heyet baki iken muvafakat edip etmeyeceğim sorulmaksızın memuriyetimin Halep vilayetine nakil olunduğunun tebliği hayretlerime neden oldu. Beyrut bir mutasarrıflık iken de ve hâlâ mühim ve büyük bir vilayet olan Halep valiliğine naklim beni hiçbir suretle zarara sokmayacağı gibi aşağılatmayacağı cihetle bu değişimden şahsen kırılma ve şikâyete mahal yoksa da eğer bir meşrutiyet devrinde yaşadığımız açık ise çağrılarak daha nazik olan Selanik valiliği için olurum sual edilip de Halep için sorulmaması sebebi nedir? Eski devirde defalarla karşı kalmış olduğum bu muamelelerin aynıyla bu devirde de tekrar edilmesinden dolayı üzgünüm.

Muhtelif kavimlerden müteşekkil olan Osmanlı imparatorluğunda haklı haksız her isyan eden kavmi sakinleştirmek için mutlaka o kavimden olan kişi iktidar mevkiine getirilecek ve o mevkie her gelen diğer kavimlerden bulunan memurların her türlü takdire layık vatanperver hizmetlerine rağmen onların yasal haklarını iptal, izzeti nefislerini göz ardı edecekse müşterek vatanın selâmetine cansiperane hizmet edecek kimse bulunmayacaktır.

Daha birkaç ay evvel düşman gülleleri altında şehri yağmadan ve ahaliden bir kısmını katliamdan ve yalnız Beyrut değil, belki Suriye kıtasını belirtmeye ihtiyaç olmayan bir tehlikeden kurtardığımdan dolayı arz ve teklifime binaen altmışı saldıran şahsa verilen nişanları, madalyaları henüz dağıtmakta bulunduğum bir sırada muvafakatim alınmaksızın buradan kaldırılmam, bu memleketin idarî tarihine hayreti mucip bir garibe, şansız bir muamele olmak üzere kaydedilecektir.

Yalnız meşrutiyete değil, insaniyete de çirkin bir darbe ve vatanın menfaatlerine karşı olan bu muameleyi şiddetle protesto eder ve şayet bombardıman esnasında şehri yağma etmelerine müsaade etmediğim eşkıyayı memnun etmekten başka, buradan Halep'e kaldırılmama kanuni bir sebep varsa bunun meydana konulmasını rica ederim.” (Tepeyran, 2023:46-47)

Hazım Bey bu sert telgraf üzerine görevden azledildi. Bunun üzerine Hüseyin Cahit Yalçın, o dönemde yazdığı köşe yazısında: *“dünyanın takdir ettiği ve Beyrut'ta adının mermere altın harfle yazılması gereken”* (Demir, 2024:77) diye tanımladığı Hazım Bey'in görevden alınmasını sert dille eleştirmiştir. Halep Valiliği görevini kabul etmeyen Hazım Bey, 18 Eylül 1912 tarihinde Beyrut'tan ayrılarak İstanbul'a geldi. Hazım Bey, anılarında Beyrut ve çevre ahalisinin kendisine çok büyük bir sevgi beslediğini, hatta limanın uygun bir yerine heykelini yaptırmak istediklerini ancak kendisinin *“bizde heykel yaptırmak adet olmamıştır”* diyerek bunu kabul etmediğini belirtmektedir (Tepeyran, 2023:49). Beyrutlular, Hazım Bey ayrıldıktan sonra bile onun Beyrut için yaptıklarını unutmamışlar ve Paris'te yaptıkları bir çay takımını hediye olarak ona göndermişlerdir. Hazım Bey'e gönderilen çay takımı ile beraber gelen mektupta şunlar yazılıdır: *“Eski valimiz Hazım Beyefendi hazretlerinin Beyrut bombardımanı olayları sırasında fikren, fiilen, ruhen ve bedenlen ortaya koymuş olduğu azim ve fedakârlıkları gören ve bilen Beyrut ahalisi şükranlarına ait olmak üzere takdim ettikleri çay takımının lütfen kabulünü rica ve bu münasebetle minnetlerini tekrar arz ederler.”* (Tepeyran, 2023:53). 13 Ekim 1912'de başlayan Balkan Savaşı ve bu savaşta alınan yenilgiler, Gazi Ahmet Muhtar Paşa kabinesinin istifasıyla sonuçlandı. İttihat ve Terakki 23 Ocak 1913 tarihinde darbe yaparak iktidarı yeniden ele geçirince Hazım Bey, 13 Şubat 1913'te yeniden Beyrut'a vali olarak atandı. İkinci kez Beyrut Valiliği teklif edildiğinde Hazım Bey valilerin yetkilerinin arttırılacağı bir il idaresi kanunu çıkartılacağı sözü verilirse kabul edeceğini belirtip o dönemdeki Dâhiliye Nazırına

şunları söylemiştir: *“İktidarsız, salahiyesiz valilik yapmaktan usandım. Teşhis edip de tedaviye muktedir olmadığım memleket dertleri karşısında ıstırap hissetmeye artık mecalim kalmadı. Makul bir İdare-i Vilayet kanunu yaparsanız memnuniyetle giderim”* (Tepeyran, 2023:54). Bunun üzerine Mahmut Şevket Paşa'nın: *“Rumeli gitti, elimizde kalan Anadolu'yu da Suriye sürükleyip götürecektir. Rica ederim bir an evvel gidiniz. Biz kanunu arkadan yetiştiririz”* (Tepeyran, 2023:55) dediğini belirten Hazım Bey cevaben Mart ayının on beşine kadar kanun yapılmazsa geri döneceğini, bundan dolayı da Mart ayının on beşine kadar da memuriyet emrini Beyrut'ta okutmayacağını belirtmiştir. Hazım Bey, Mart ayının on beşinde kanun kabul edilmediği için Mahmut Paşa'ya anlaşma gereği döneceğini belirtince, İdare-i Umumiye-i Vilayat Kanun-ı Muvakkat' ın (Geçici Vilayetler Yasası) kabul edildiği telgraf ile kendisine aynı gün iletilir. Hazım Bey'den önceki vali döneminde izin verilen Beyrut'taki bütün ruhani reislerin ve Papa vekilinin üye olduğu Cemiyeti Islahiye ismiyle kurulan dernek o dönemki Cemiyetler Kanunu'na aykırı bir şekilde teşekkül ettirilmiş ve kapatılması gerekiyordu. Dâhiliye Nezareti cemiyetin hemen kapatılmasını emretti. Hazım Bey, biraz süre tanınıp duruma tam vaziyet ettikten sonra kapatılmasının daha uygun olacağını belirtti. Ancak Dâhiliye Nezaretinden hemen kapatılması yönünde talimat gelince dernek kapatıldı. Bunun üzerine Beyrut'ta ciddi protestolar ve isyanlar oldu. Paris'e giden bir grup orada Suriye Kongresi oluşturmaya çalıştı. Daha sonra İttihat ve Terakki umumi kâtibi Paris'e gönderilerek kongreciler ile bir anlaşma yapıldı. Bu anlaşmanın maddelerinden bir tanesi de Hazım Bey'in Beyrut Valiliğinden alınması olduğu için Hazım 23 Haziran 1913 tarihinde görevden alındı. Beyrut'tan ayrılmadan önce dönemin Dâhiliye Nazırı iki tane suikastçının İstanbul'dan Beyrut'a gitmiş olduklarını ve dikkatli olmasını söylediğinde; Hazım Bey şu cevabı verdiğini belirtir: *“Görevi gereği gece gündüz her yerde bulunmaya mecbur olan bir valiyi ilahi korumadan başka bir şey muhafaza edemez. Hükümetin bir programı varsa valinin hayatı tehdit ediliyor diye onu değiştiremez ve değiştirmemelidir ve o vali de beni öldüreceklermiş diyerek vatani vazifesini ihmal edemez ve etmemelidir”* (Tepeyran, 2023:57).

3.7. Bursa Valiliği

Hazım Bey iki kez Bursa Valiliği yapmıştır. İlk olarak 5 Aralık 1918 tarihinde Bursa'ya atanan Hazım Bey üç ay çalıştıktan sonra görevden azledildi. Hazım Bey aradan altı ay geçtikten sonra 11 Ekim 1919 tarihinde yeniden Bursa valiliğine atandı

ve Dâhiliye Nazırı olduğu 8 Şubat 1920 tarihine kadar bu görevi sürdürdü (Hülagü, 1998:470). Hazım Bey'in ikinci Bursa Valiliği yaklaşık beş ay sürmesine rağmen, o dönemdeki yoğun asayişsizlik, devlet otoritesinin zayıflaması ve işgallerden dolayı çok hareketli geçti. Bir taraftan Kuvâyımilliye işgal devletlerine karşı örgütlenmeye çalışıyor, bölgede yaşayan Çerkezler ve Arnavutlar arasında kavgalar önemli asayiş sorunları yaratıyor, işgal devletlerinin özellikle gayrimüslimler ile ilgili haksız şikâyetleri idareyi sürekli meşgul ediyordu. Hazım Bey, asayiş problemlerinin olduğu bölgelere süratle asker göndererek çok kısa sürede güvenliği sağlamış, eşkiya reislerinden Çerkez Davut başta olmak üzere, huzursuzluk yaratan kişiler aman dilemişler ve beklenen kötü olayların vuku bulması engellenmiştir. Bursa'da yaptığı başarılı görevden dolayı Hazım Bey'e Balıkesir ve İzmit sancaklarının da güvenliği sağlama görevi verilmiştir (Hülagü, 1998:470). Kuvâyımilliye'nin örgütlenmesi açısından önemli olan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Bursa şubesinin Bursa'ya açılması ve bu cemiyetin para toplamasına izin verilmesi daha sonra Hazım Bey'in idam ile yargılanma nedenlerinden biri oldu.

4. EBUBEKİR HAZIM'IN DİĞER KAMU GÖREVLERİ

4.1. İstanbul Şehreminiliği

Hazım Bey, idarecilik yaptığı yerlerde bayındırlık ve imar işleriyle uğraşmış; şehirlerin güzelleşmesine katkı yapmış biridir. Bundan dolayı Hazım Bey, 19 Mart 1909 tarihinde İstanbul Şehreminiliği görevine atandı. Ancak bu dönem siyasi açıdan çok karışık bir dönemdi. İstanbul'da başlayan isyanı bastırmak için Selanik'ten çıkan Hareket Ordusu, 20 Nisan 1909 tarihinde Yeşilköy'e vardı. Hazım Bey, aynı gün belediyedeki idari kadroda çalışan personeli alarak Yeşilköy'e gitti ve Hareket Ordusu'na her türlü lojistik ve erzak desteği vereceğini açıkladı. Sultan Abdülhamit tahttan indirildikten sonra Yıldız Saray'ında bulunan evrak ve değerli eşyanın tespiti için bir komisyon oluşturuldu ve Hazım Bey İstanbul Şehremini olması hasebiyle komisyon başkanı olarak seçildi (Polat ve Akandere, 2020:343). Komisyon marifetiyle yapılan araştırmalar neticesinde tespit edilen mücevher, para, altın ve değerli eşyaların bir kısmı Harbiye Nezareti'ne ulaştırıldı, bir kısmı ise kasalara konularak mühürlendi ve Yıldız Saray'ı içindeki odalara kaldırıldı. Buradaki tespit çalışmaları bitmeden Hazım Bey, asli görevinin başına geçme talimatı aldı.

Ancak bu komisyon başkanlığı daha sonraki yıllarda yargılanması için sebep olacaktır. İstanbul, İmparatorluğun başkenti olduğu için orada valilik müessesesi yoktu, bundan dolayı da Hazım Bey önemli bir görev üstlenmişti. Şehrin geliri ile ihtiyaçları arasında uçurum olduğunu gören Hazım Bey, iyi hizmetlerin yapılması için gelirin artırılması yönünde ısrarlı taleplerde bulundu. Bu talepler yerine getirilmeyince de İstanbul Şehremaneti görevinden 25 Temmuz 1909 tarihinde istifa etti. Hazım Bey görevinden ayrıldıktan sonra kendisinin talebi üzerine 16 Eylül 1909 tarihinde emekli oldu. 1909-1911 yılları arasında İstanbul'da ikamet eden ve bir kamu görevi üstlenmeyen Hazım Bey, 'Eski Şeyler' hikâye kitabı ve 'Küçük Paşa' romanını yayımladı. Hazım Bey, 1910 yılında da yaklaşık bir ay süren bir Avrupa seyahati yaptı.

4.2. Şurayı Devlet Mülkiye ve Maarif Daire Başkanlığı

Hazım Bey Beyrut'tan ayrılarak 23 Haziran 1913 tarihinde İstanbul'a geldi. Yaklaşık bir sene herhangi bir görev verilmeyen Hazım Bey, 30 Nisan 1914 tarihinde "Şurayı Devlet Mülkiye ve Maarif" dairesi başkanlığına atandı. Bu görevi dört sene yapan Hazım Bey Nisan 1918 tarihinde istifa etti (Demir, 2024:88).

4.3. Dâhiliye Nazırlığı ve İdamla Yargılanması

Bursa Valisi olarak görev yapan Hazım Bey, 14 Şubat 1920 tarihinde Ali Rıza Paşa kabinesinde Dâhiliye Nazırı olarak atandı. Daha sonra kurulan Salih Paşa kabinesinde de Dâhiliye Nazırı olarak göreve devam etti. Salih Paşa Kabinesi, Kuvâymillîye'nin asi olmadığını ve meşruluğuna inandığını belirtip istifa edince Hazım Bey, Bursa Valiliği sırasında Kuvâymillîye'yi desteklediği ve II. Abdülhamit azledildikten sonra Yıldız Sarayı'ndaki yapılan işlemlerde usulsüzlük yaptığı ileri sürülerek 24 Mayıs 1920 tarihinde tutuklandı. Haydarpaşa'da gözaltına alındıktan sonra Sirkeci'ye geçmek için bir tekneye bindirildi ve Kız Kulesi güzergâhından Sirkeci'ye götürüldü. Hazım bey, bu yolculuk ile ilgili daha sonra yazmış olduğu 'Zalimane Bir İdam Hükümü' adlı kitabında şöyle demektedir: "*Kule eski Dâhiliye Bakanını suçüstü tutulmuş bir canı gibi polislerle alıp götürün otokanonun patırtısı ile sessizliği ihlal edildiğinden açılmış gibi kırmızı gözüyle bize değil uzaklara bakıyor, üstümüzdeki buharla dolmuş olan kirlî sema donuk yıldızlarıyla, altımızdaki deniz küçük sessiz dalgalarıyla bize karşı lakayt görünüyordular!*" (Tepeyran, 2023:8).

Divan-ı Harpte yapılan yargılama neticesinde Hazım Bey idam cezasına çarptırıldı. 10 Ağustos 1920 tarihli gazetelerden kendisiyle ilgili mahkemenin idam kararı verdiğini okuyan Hazım Bey çok müteessir oldu ancak metanetini kaybetmedi. Hazım Bey, asılacağı zaman hazır bulunacak olan kişilere söylemek için bloknota şunları yazmıştır: *“Efendiler dünkü gazetelerdeki Divan-ı Harp kararını okumuşsanız benim, vatanımı sevmekten başka bir suçum olmadığına sizce de kanaat hâsıl olmuştur. Bütün ömrüm memlekete hizmetle geçti, idamım da vatana yararlı olacağı için emin olunuz ki memnun öleceğim. Çünkü memleketin gerçek evladı bundan böyle mahkeme namıyla mezbaha oluşturulmasına razı olmayacaklardır.”* (Tepeyran, 2023:113). Sultan Vahdettin’in cezayı hafifletmesi neticesinde cezası kürek cezasına çevrildi. Hazım Bey tutuklanmadan önce veliaht Mecit Efendi’yi Anadolu’ya kaçırma teşebbüsünde bulunmuş ve akrabası göçmen müdürü Maruf Bey’i Mustafa Kemal Paşa ile görüştürmek üzere görevlendirmiştir. Mustafa Kemal Paşa, Hazım Bey’in bu çabalarından çok memnun olmuş; kendisine bir cevap yazmış ve kendi aralarında haberleşmek üzere anahtar bir şifre göndermiştir. Hazım Bey yargılandığı dönemde en çok korktuğu hususun bu iki olayın tespit edilme ihtimali olduğunu belirtmektedir (Tepeyran, 2023:42). Hazım’a verilen cezanın hafifletilmesinde en büyük desteği Sarayın damadı olan Arif Hikmet Paşa sağlamıştır. Bununla ilgili Hazım Bey şunları ifade etmektedir: *“İffet ve samimiyetiyle meşhur Abdurrahman Paşa merhumun Kastamonu, İzmir ve Edirne vilayetlerinde ve İstanbul’da bulunduğum uzun senelerde kendisiyle iki kardeş gibi yaşadığımız oğlu damat Arif Hikmet Paşa içinde bulunduğum bu beladan ve nihayet idamdan beni kurtarmak için cidden pek dostane çalıştığı gibi savunmamın bir suretini de bizzat padişaha vermişti”* (Tepeyran, 2023:37). Hazım Bey’e verilen cezanın hafifletilmesi ile ilgili Harbiye Nezaretinden Dâhiliye Nezaretine yazılan 16 Ağustos 1920 tarih ve 4424 sayılı yazı şöyledir:

“Dâhiliye Nezareti Âliyyesine Âtufetlû Efendim Hazretleri, Dâhiliye Nâzir’i esbakı Hâzım Bey’in, Kuva-yı Milliye nâmıyla müteşekkil cemiyet-i bâğiyyenin muharrik ve müşevviklerinden ve Yıldız Saray-ı Hümâyûn-u yağmagerlerinden olmak üzere mücrimiyeti cihetiyle idamına vicahen hükmolunduğuna dair Dersâdet Birinci Divân-ı Harp Örfisinden tanzim olunan mazbata ledel arz mumaileyhin müddeti medîdeden beri şubât-ı idare-i devlette hizmeti sebketmesine ve sinni de şeyhuhate takarrüb eylemesine terahhumen ve Kanun-i

Esasınin 7. maddesiyle müeyyet hukuk-ı mükaddese-i Şâhânelerine istinaden zikrolunan idam cezasının Kürek'e tahvili hususuna irâde-i şefkât-ı mutâde Hazret-i Hilafetpenâhi müteallik buyurulduğu Mâbeyn-i Hümâyûn Mülûkâne Başkitabeti âliyesinin ısharına atfen makâm-ı samii Sadâret Penâhilerinden mevrud 7 Ağustos 336 tarihli ve 750 numaralı tezkerede izbar buyurulmuş olmakla husûl-ü mâlûmat zımında tezker-e-i muhallisi terkim olundu efendim” (Aldan, 1988:625)

Falih Rifkı Atay da o dönemde Hazım Bey'in tutuklu olduğu hapisanede tutukluymdu. Falih Rifkı, Hazım Bey'e verilen cezanın hafifletildiği gün şöyle anlatmaktadır: *“Mahkûmu sehpaye götürecekt olanlar son hazırlıklarını yaparken, nefes nefese koşan memurlar, iradeyi tevkîfhaneye müdürüne getirmişler. Hiç uyumamıştık sabaha doğru koridordaki ayak seslerini bekliyordum, sesler duyuldu. İbrahim Fevzi ezana başlamadan koğuş kapısı açıldı. Yataklarımıza dikilip baktı: Hazım Bey! İpten indirilmiş kadar sarıydı, bir müddet yutkundu, sonra 'kurtuldum' diye ağladı” (Atay, 2008:269). Daha sonra kurulan Tevfik Paşa kabinesi verilen cezaların temyizine gidince Hazım Bey beraat etti.*

4.4. Anadolu'ya Geçmesi ve Millî Mücadele Dönemindeki Valilikleri

Hazım Bey beraat ettikten sonra kendisi ile aynı kabinede Harbiye Nazırı olan Fevzi Paşa (Çakmak) ile Anadolu'ya kaçma planı yaptı. Kendisinden önce Fevzi Paşa'nın Anadolu'ya gittiğini duyan Hazım Bey kıyafet değiştirerek 24 Ocak'ta İnebolu'ya, oradan da 13 Şubat 1921 tarihinde Ankara'ya geçti (Tepeyran, 2009:197). Ankara'ya geldikten sonra Ankara'daki yeni hükümet tarafından Sivas'a vali olarak atandı. 31 Mayıs 1921 tarihinde ikinci kez Sivas Valiliği görevine başladı. O dönemde Sivas'ta Koçgiri aşireti isyanı nedeniyle ciddi bir asayişsizlik problemi olduğundan Nurettin Paşa geniş yetkiler ile Merkez Ordu Komutanı olarak atanmıştı. Atatürk, Hazım Bey'i Sivas'a göndermeden önce Nurettin Paşa konusunda uyarılmıştı. Hazım Bey Sivas'a gittiğinde Nurettin Paşa kendisine 'hoş geldin' ziyaretine gitmediği gibi, Hazım Bey'in gidip kendisine bağlılığını bildirmesini beklemiştir. Hazım Bey gitmeyince Nurettin Paşa şöyle bir talimat yazmıştır:

“ Yüce Sivas Valiliğine

- 1. Kapanmış olan Ümraniye olayına ait konuları görüşmek üzere bugün 3.6.37 saat 09.30 sonrasında orgu karargâhını teşrifleri mütemennadır.*

2. *Saatler Sivas Telgrafhanesinden ayar edilecektir.*
3. *Sivas Valiliği'ne, Karahisar Mutasarrıflığı'na Sivas Mıntıka Komutanlığı'na yazılmıştır.” (Tepeyran, 2009:199).*

Hazım Bey bunun üzerine tezkereyi getiren neferle şu cevabı yazmıştır:

“Merkez Ordusu Komutanlığına

1. *Kapanmış bir olaya ilişkin görüşüleceği açıklama buyurulduğuna göre, yarına bırakılmayarak ivedi Cuma gününün ya da gecenin seçilmesi sebebi anlaşılammıştır.*
2. *Eğer kapanmış bir konuya ilişkin görüşmenin ivedi bir niteliği varsa, bugüne bırakılmayarak dün vilayet dairesini teşrif buyurmaları daha uygun olurdu.*
3. *İnşallah yarın hükümet dairesini teşrife tenezzül buyurulursa gerek bu kapanmış olay, gerek görüşülmesi gerekli olan konular ve öteki günlük işler etrafıyla görüşülür.*
4. *Tezkerenin son iki fıkrasının hangi maksatla yazıldığı anlaşılammıştır.” (Tepeyran, 2009:199)*

Hazım Bey, valiliğin inisiyatifinde olan yetkilerin valiliğin üstünde bir yetkiyle ordu komutanlığına verilmesine karşıydı, bunu da Ankara'daki geçici hükümete bildirdi (Tepeyran, 2009:203). Sivas'ta görev yaptığı dönemde Merkez Ordusu Komutanı Nurettin Paşa ile anlaşamayan Hazım Bey, 13 Ağustos 1921 tarihinde Trabzon Valiliği görevine atandı. Trabzon'da göreve başladıktan yaklaşık altı ay sonra bu sefer Kars, Ardahan ve Artvin'de tahkik ve tetkik yapmak üzere görevlendirilen komisyonun (Elviye-i Selase Tahkik ve Tetkik Komisyonu) başkanı olarak görevlendirildi.

4.5. Elviye-i Selase Tahkikat ve Tetkikat Heyeti

Kars, Ardahan ve Artvin illerinde beş ay çalışma yaptıktan sonra 28 Haziran 1922 tarihinde Trabzon'a dönen Hazım Bey, Dâhiliye vekaletine *“Elviye-i Selase'nin İdaresi ve Müstakil Livalar Hakkında Mütalaat”* adlı bir rapor göndererek birçok açıdan birbirine benzerlik gösteren Kars, Ardahan, Artvin ile Kulp ve İğdir

kazalarının tek merkezden yönetilmesini teklif etti (Demir, 2024:144). Raporunda müstakil mutasarrıflık uygulamasının doğru olmadığını ve bunun çeşitli sıkıntılar doğurduğunu belirten Hazım Bey şu hususlara dikkat çekmiştir (Gök, 2007:204):

1. Ülkenin küçük idari birimlere bölünmesi ve bu idari birimlerin doğrudan doğruya İstanbul veya Ankara'ya bağlanması ciddi bir merkezleşmeyi doğurmakta bu da yönetimde sıkıntılara sebebiyet vermektedir.
2. Ülkenin çok küçük idari birimlere bölünmesi yönetilmeyi imkânsız kılmaktadır. Dâhiliye vekâletinin bunu takip edebilecek bir teşkilatı yoktur.
3. Ülkenin farklı iklim ve coğrafyaya sahip olan bölgelerini aynı kanun ve usuller ile merkezden yönetmek mümkün değildir. Bu merkezîyetçi yaklaşım Bağdat, Basra, Musul ve Hicaz gibi yerlerin elden çıkmasında etkin rol oynamıştır.
4. Müstakil mutasarrıflıkların yapılmasına karşı olan Hazım Bey her livanın muhakkak bir vilayete bağlı olması gerektiğini, konum ve iklim olarak çok özel olan bir yer var ise buranın müstakil mutasarrıflık olarak değerlendirilebileceğini belirtmekte ve Antalya örneğini vermektedir. Müstakil mutasarrıflık teşkilatının Orta Çağ'dan kalma bir "böl yönet" mantığına uygun olduğunu, ülkenin bölünmeye değil birliğe ihtiyacı olduğunu ifade etmektedir.

Hazım Bey raporunu şu şekilde bitirmektedir: *"Hatta hala pek mahremâne görüşülen bazı zevâtın kemâl-ı tesirle vâki olan ifâdâtı vechle ahvâl-ı câriyeye nazaran Elviye-i Selâseyi müddet-ı medîde muhafaza edemeyeceğimize kani' olarak bı kanâatle [sel önünden kütük kapmak] kabilinden bir ihmal ile her ne alabilirsek bir an evvel alıp çekileceğimizi zan idenler bile bulunduğu maalesef anlaşılacak da olduğundan bu muzırr zann ve zehâbım sir'at-ı mümkünü ile izâlesi için de orada memleketi cidden ve ebediyen kendimize mal ettiğimize inandıracak surette bir hiisn-ı idare tesisi vücûbımu sureti mahrımanede ihtirâmât-ı fâide ile arz ederim"* (Gök, 2007:207).

Hazım Bey, Trabzon'a geri geldikten sonra şehrin imarıyla ilgili çalışmalara başladığı sırada Dâhiliye Vekili Fethi Bey'den bir telgraf aldı. Telgrafta, Şurayı Devlet'in kurulacağı ve tecrübesinden dolayı Başkanlığa kendisinin düşünüldüğü, Trabzon'daki uyuşmazlıkların kendisini çok yormaması için isterse kendisine altı ay izin verilebileceği belirtiliyordu. Trabzon'a önce Zonguldak Mutasarrıfı İhsan Bey, üç ay sonra ise Şükrü Bey atandı (Tepeyran, 2009:269). Kendisinin görevden alınması için bunun bir kurgu olduğunu değerlendiren Hazım Bey elli yıla yaklaşan memurluk hayatını sonlandırdı.

4.6. Hazım Bey'in Milletvekilliği

Hazım Bey 1923 yılında Niğde milletvekili olarak II. Meclis'te görev aldı. Hazım Bey iki konuda Atatürk ile anlaşmazlık yaşadı. Bu konular damatlar sorunu ile Cumhurbaşkanı yetkileridir. Halifeliğin kaldırılması ve ilgili 1924 yılı Mart ayının ikinci haftasında verilen 13 maddelik yasa tasarısında ayrıca saraya damat olan kişilerin de Türkiye Cumhuriyeti topraklarını terk etmeleri isteniyordu. Yasanın birinci maddesi olan: *"Halife yerinden indirilmiştir. Halifelik gerçekte Hükümet ve cumhuriyetin anlam ve kavramıyla kaynaşmış olduğundan, halifelik makamı kaldırılmıştır"* kabul edildikten sonra Hazım Bey söz alarak şunları söylemiştir: *"Efendiler birinci maddeyi kabul etmekle asıl amaç gerçekleşmiştir. Aşağıdaki maddeler hep ayrıntıdır. Ölçülü olmak adalet ve şefkat Meclisimizin ayırt edici özelliklerindedir. Dünyada son bulmuş bir saltanat hanedanını ülkeden çıkaran yalnız biz değiliz. Her tarafta böyle olmuştur. Günün birinde saltanat ve halifeliğin mirasçısı olduğu savını öne sürebilecek erkekleri çıkarmak doğrudur. Fakat böyle bir sav öne sürmeleri olanaksız olan kadınları ve onlara bağlı kocaları çıkarmak doğru değildir. On yıl, on beş yıl önce bir kadınla evlenmiş olmak, böyle bir cezayı gerektiren bir suç mudur?"* (Tepeyran, 2009:289). Ancak bu öneri kabul edilmemiş ve saraya damat olanların sürgüne gönderilmesi kanunlaşmıştır. Özellikle idam ile yargılandığı dönemde kendisine çok yardımcı olan Abdurrahman Paşa'nın oğlu ve Saray'ın damadı olan Arif Hikmet Paşa için Hazım Bey çok üzülmüştür (Tepeyran, 2009:289).

Cumhurbaşkanı yetkileri ile ilgili düzenleme yapıldığı zaman Hazım Bey, cumhurbaşkanına hem yasama hem de yürütme organlarına başkanlık görevi verilmesine ilişkin *"Türkiye Cumhurbaşkanı, devlet ve hükümetin başkanıdır; dolayısıyla, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin ve bakanlar kurulunun doğal*

başkanıdır. Bu sıfatla gerek gördükçe meclise ve bakanlar kuruluna başkanlık eder” (Tepeyran, 2009:291) düzenlemesine karşı çıkmıştır. Bununla ilgili hatıralarında şunları söylemektedir: “Bütün arkadaşların derin sessizliği üzerine bu maddeye yani cumhurbaşkanının meclise başkanlık etmesine karşı çıktım. Mustafa Kemal Paşa, görünür bir gücenikle: ‘kabul edenler ellerini kaldırsın’ dedi. Benden öncekiler kaldırdılar. Ben ve benden sonrakilerden on milletvekili kaldırmadık. Ali Fethi Okyar da bize katıldı. Mustafa Kemal Paşa ‘iyi anlaşamadı’ diyerek birer birer sordu. Ben ‘kabul etmiyorum’ yanıtını verdim. Benden sonra el kaldırmayanlar da ‘kabul etmediklerini’ söylediler.” (Tepeyran, 2009:291)

Tablo 1. Ebubekir Hazım Tepeyran’ın Görev Yaptığı Yerler İle Dönemleri

Görev Yeri	Görevi	Tarih
Niğde	Tahriri Emlak ve Arazi kâtipliği, Zabıt kâtipliği	1879-1882
Konya	Maarif Meclisi Kâtipliği, Vilayet Gazetesi yazarlığı	1882-1885
Kastamonu	Mektubi Kalemî Mümeyyizliği, Vilayet Gazetesi yazarlığı, Sinop Mutasarrıflığı	1885-1891
İzmir	Aydın Vilayet Mektupçuluk Kalemî Mümeyyizliği, Vilayet Gazetesi yazarlığı,	1891-1893
Edirne	Vali Yardımcılığı	1893-1896
Dedeağaç	Mutasarrıflık	1896-1898
Musul	Vali	1899-1901
Şura'yı Devlet	Şurayı Devlet üyeliği (Danıştay üyeliği)	1902-1903
Manastr	Vali	1903-1906
Bağdat	Vali	1906-1908
Sivas	Vali	1908

Görev Yeri	Görevi	Tarih
Ankara	Vali	1908-1909
İstanbul	Şehremaneti (Belediye Başkanlığı)	20 Nisan 1909 - 25 Temmuz 1909
Hicaz	Vali	1911-1911
Beyrut	Vali	16 Aralık 1911 - 18 Eylül 1912
Beyrut	Vali	13 Şubat 1913 - 23 Haziran 1913
Şurayı Devlet	Mülkiye ve Maarif Dairesi Başkanlığı	1914-1918
Bursa	Vali	5 Aralık 1918-
Bursa	Vali	11 Ekim 1919 - 8 Şubat 1920
İstanbul	Dâhiliye Nazırı	14 Şubat 1920 - 24 Mayıs 1920
Sivas	Vali	31 Mayıs 1921 - 3 Ağustos 1921
Trabzon	Vali	26 Ağustos 1921 - 19 Aralık 1922
Ankara	Niğde Milletvekili (II. Yasama Dönemi)	1924-1927
Ankara	Niğde Milletvekili (VI. ve VII. Yasama dönemleri)	1939-1946

Hazım Bey II. Meclis döneminde Dâhiliye Encümeni Başkanı ve Anayasa Encümeni üyesidir. Anayasa Encümeni gündemine gelen “*yurdun yüksek çıkarları gerektirdiğinde Türkiye Büyük Millet Meclisi üyeleri kendi kendini feshedebilecekleri gibi, bu gereklilikle cumhurbaşkanı da meclisi fesheder*” (Tepeyran, 2009:293) teklifi ile ilgili hiç kimse bir şey söylemezken Hazım Bey: “*Malumdur ki Büyük Millet Meclisi üyeleri ulusun vekilleridir. Hiçbir vekilin, vekâletten çekilmek için*

yasal izne gereksinimi olmadığı gibi, milletvekili için de bir yasa ile izne gerek yoktur. Cumhurbaşkanının meclisi feshetmesi konusuna gelince: ‘yurdun yüksek çıkarları’ o kadar açık bir şeydir ki, bunu herkes anlar ve değerlendirir. Meclisin 280 kadar üyesinin anlamadığı, anlayamadığı ‘yurdun yüksek çıkarlarını’ bir cumhurbaşkanının değerlendirmesi garip olur. Bu konu hepimizin onuruna dokunmalıdır. Çünkü Gazi Hazretleri, örneği az bulunur, ender, seçkin yaratılıştaki kişilerdendir. Ne yazık ki kendisine sonsuz bir yaşam vermemize olanak yoktur. Mademki günün birinde meclis üyelerinden, yani bizim gibi ölümlülerden biri cumhurbaşkanlığına seçilecektir; bu ölümlü, cumhurbaşkanlığına geçer geçmez: ‘efendiler, yurdun yüksek çıkarları meclisin feshi gerektiğini gösteriyor diyerek bize kapıyı gösterecek. Bu sonuç herhalde iyi bir şey değildir.’ (Tepeyran, 2009:293-294) diyerek oradaki tüm heyet üyelerini çok etkilemiştir. Anayasa Encümeni Başkanı Yunus Nadi: ‘tasarıyı kabul edenler’ diye sorduğunda hiç kimse el kaldırmamıştır. Daha sonra Yunus Nadi konu ile ilgili Mustafa Kemal’i bilgilendirmiş, bunun üzerine Gazi Paşa, Hazım Bey’e bunun nedenini sorduğunda Hazım Bey Senato kurulduğu takdirde bu yetkinin verilebileceğini belirtmiştir. Hazım Bey’in bu tavırları onu Mustafa Kemal döneminde milletvekilliğinden etmiştir. Milletvekilliğinden düştükten sonra gazetelerde Hazım Bey’in İngiliz Muhipleri Derneğine üye olduğu dile getirilmiştir. Hazım Bey, adı geçen derneğe Nazım Paşa’nın daveti üzerine katıldığını, ancak derneğin İngiliz mandası istediğini duyunca kendisinin önerisiyle bir bildiri hazırladıklarını ve hiçbir devletin mandasına taraftar olmayacaklarını açıkladığını belirtmektedir (Tepeyran, 2009:277). II. Meclis döneminde Niğde milletvekili olarak Hazım Bey Meclis çalışmalarına çok aktif bir şekilde katılmış, değişik kanun teklifi görüşmelerinde 16 defa söz alarak konuşma yapmıştır (Özçelik, 2012:2493). Hazım Bey ancak Atatürk öldükten sonra bir daha 1939-1946 yılları arasında VI ve VII. Yasama dönemlerinde milletvekilliği yapmıştır. Hazım Bey 5 Haziran 1947 tarihinde vefat etti. Ölümü o dönemdeki ulusal gazetelerde ciddi bir şekilde yer aldı.

Hazım Bey, Osmanlı Devleti’nin yetiştirdiği ender devlet adamlarından olup Arapça, Farsça ve Fransızca bilen biridir (İçişleri, 1969:79). Hazım Bey öldüğünde Tahir Güvenli Cumhuriyet gazetesinde şunları yazmıştır: *“Eski devrin yetiştirdiği idare adamı örneklerinden biri daha eksildi”* (İçişleri, 1969:81). Halit Ziya Uşaklıgil ise Hazım Bey için şunları not etmiştir: *“Onun bir eli, eski itiyatlarını tutmakta gevşerken diğer elinin yeni ufuklara kuvvetle yapışacağında, şüphe edilmez”* (İçişleri, 1969:82).

Hazım Bey, yoğun idarecilik dönemine karşın görev yaptığı illerde vilayet gazetelerinde yazılar yazmış; köşe yazıları yazmadığı dönemlerde de hatıralarını kaleme almış; duygularını şiirlere dökmüştür. Şiirlerini Türk dili dışında Fransızcayla da yazmıştır. Arapça, Farsça ve Fransızcaya hâkimiyeti, edebiyatçılık yönü ve devlet adamlığı deneyimi onun kalemini güçlendirmiş, görüşleri çevresindekileri etkilemiş, başarılı ve etkin bir şekilde görev yapmasını sağlamıştır.

5. EBUBEKİR HAZIM'IN YAZDIĞI ESERLER

5.1. *Eski Şeyler*

H.1325/1910 yılında basımı yapılan ve altı tane hikâyeden oluşan eser toplam 238 sayfadır. Bu eser İbrahim Özen ve Tuğba Özen tarafından 2017 yılında yeni yazıya aktarılmıştır. Bu eser Hazım Bey'in yayımlanmış ilk eseridir. Eser; Feride, Model Sami, Mozole, Nasıl Anlatmalı, Topçu ve Fırtına adlı altı öyküden oluşmaktadır.

5.2. *Küçük Paşa*

H.1325/1910 tarihinde basımı yapılan eserin orijinali 300 sayfa olup Nabizade Nazım'ın Kara Bibik romanından sonra köy hayatını anlatan ikinci roman olarak kabul edilmektedir (Hayber, 1988:49). Küçük Paşa, Anadolu köylerinin iç parçalayan durumlarını çok detaylı ve güzel bir şekilde ortaya koyar. Küçük Paşa, Hazım Bey'in en bilinen eseridir. Romanında bahsettiği köyün memleketi olan Niğde'deki bir köy olduğunu iddia edenler bulunmaktadır (Avcı, 2020:45; Muslu, 2023:25). Özbek ise romanda kullanılan bazı kelimelerin derleme sözlüğünde sadece Niğde'de kullanılmasından dolayı eserde geçen Anadolu köyünün Niğde'de olduğunu kesin olarak kabul etmektedir (Özbek, 2013:287). 1946 yılında sadeleştirilerek bir daha yayımlanan eser en son 2022 yılında İş Bankası tarafından Türk Edebiyat Klasikleri arasında yayımlanmıştır. Eserin sadeleştirilmesine karşın çıkan Hazım Bey, daha sonra torunu Oktay Akbal'ın ısrarıyla sadeleştirmeyi kabul etmiştir (Özlük, 2013:503). Oktay Akbal, dedesi olan Hazım Bey'in Küçük Paşa'yı bir roman olarak görmediğini köy gerçeklerini, köy hayatının zorluğunu göstermek ve köylülere dikkat çekmek için yazdığını belirttiğini ifade etmektedir (Özsarı, 2013:51). Romandaki olaylar kısaca şöyledir: İstanbul'da yaşayan Suat

Paşa'nın biraderi Dilaver'in eşi doğum yapacaktır ve doğacak yeni bebek için sütanne aranmaktadır. Bu arada İstanbul'da askerlik yapan ve konakta çalışan birinin hemşehrisi olan Ali'nin eşi Selime'nin doğum yaptığı anlaşılınca Selime'nin sütanne olarak İstanbul'a gelmesi sağlanır. Anadolu'nun ücra bir köyünde yaşayan Selime ve yeni doğan çocuğu Salih birlikte İstanbul'a gelirler ve Suat Paşa'nın konağında yaşamaya başlarlar. Dilaver'in eşi doğum yaptıktan sonra doğan Haldun ile Selime'nin oğlu aynı evde konakta yaşamaktadırlar. Suat Paşa'nın da çocuğu olmadığı için Salih'i çok sevimli bulur ve ona kendi evladı muamelesi yapılmasını ister. Haldun sütten kesilince Salih'in annesi Selime ve babası Ali, Salih'i İstanbul'daki konakta bırakıp köye dönerler. Köye döndükten bir sene sonra köye gelen isimsiz ve imzasız bir yazıda Selime'nin İstanbul'da Ali'yi aldattığı yazılınca, Ali eşi Selime'yi boşar ve yeniden evlenir. Çaresiz kalan Selime de komşu köylerden biri ile evlenmek zorunda kalır. Yedi yaşına kadar Suat Paşa'nın himayesinde İstanbul'da yaşayan Salih için Suat Paşa'nın ölümü ile beraber işler tersine dönmeye başlar. Suat Paşa'nın eşi Naime, Paşa öldükten hemen sonra Salih'i köyüne geri gönderir. Salih köyde yaşadığı dönemde, ne babasının evinde ne de birkaç günlüğüne gidip geldiği annesinin evinde huzur bulur. Baba evinde üvey annesinin zulmüne, anne evine misafirliğe gittiğinde üvey baba ve onun daha önceki çocuklarının zulmüne uğrar. Salih'in babası Ali, Yemen'deki savaşa gitmek üzere evden ayrıldıktan sonra evdeki üvey anne Haçça'nın zulmü artık göklere çıkar. En son soğuk bir kış gecesinde üvey anne Haçça, hasta olduğu için öksüren Salih'i dışarı atar ve Salih'i kurtlar yer. Eser bir taraftan insani bir trajediyi anlatırken diğer taraftan da savaşlar ile sarsılmış Anadolu köylüsünün yoksul yaşamını, zor yaşama koşullarını da göz önüne sermektedir (Özbek, 2013:282). Hazım Bey, bu romanda anneyi kavram olarak olumlu ve olumsuz taraflarıyla beraber ele almakta, farklı anne tipleri roman içerisinde ön plana çıkmaktadır (Avcı, 2020:45).

Küçük Paşa romanı ilk defa Anadolu köylülerinin kendi şiveleriyle konuştuklarını yansıtan bir eser olup, yapılan betimlemeler Hazım Bey'in çok güçlü gözlem yeteneğini ortaya koymaktadır. Hazım Bey, Küçük Paşa romanının 1910 yılındaki baskısında: *"Küçük Paşa bir hikâye diye okunur ise sanat nokta-i nazarından pek çok uyûbu vardır, onu Anadolu mecmua-i tesaviri diye okumak gerekir. Fakat ben 'o saded haricindeki hakikatleri, -renk-âmiz kelebek ölüleri ile yapılip temaşası bâis-i inşirah değil, mucib-i hüzn olan levhalar kabilinden bir*

ziynet olmak üzere- bu hikâyeyi tezyin için değil; bu muhayyel hikâyeyi o hakiki elvah-ı facianın hatırı için yazdım diyemez miyim? Anadolu köylerinin, bütün Osmanlı köylerinin, bütün vatan-ı Osmanî temellerinin ser-nüvişt-i dil-hırâşına müteallik sözler Küçük Paşa'nın, bir köylü çocuğun muhayyel sergüzeştinden ziyade dikkatle okunacağını bit-tabî ümit ederim” (Özlük, 2013:503) diyerek aslında o dönemdeki Anadolu köylerinin içinde bulunduğu yürek parçalayan duruma dikkat çektiğini belirtmektedir. Hazım Bey, eserin birinci baskısının önsözünde eserde anlatılanların Anadolu’da yaşayan faciaların sadece bir kısmını resmettiğini, yaşanan sıkıntıların tamamını anlatmanın mümkün olmadığını belirtmektedir (Özbek, 2013:281). Anadolu insanının yaşadığı zorluğu romanında şu şekilde tarif etmektedir: “İnsan sığınakları oldukları, ancak kapıları önünde kışın karlar, yazın gübrelî çamurlar içinde görülen çıplak insan ayakları izlerinin yardımıyla anlaşılın bu pek miskin taş, toprak, çalı, çırpı yığınlarından hâne diye vergi almak, bu acıklı manzaraları görüp de bir iyileştirme çaresi düşünmemek, asırlarda geçse hiç affolunmaz bir cürümdür” (Tepeyran, 1984:12) Çetin, Küçük Paşa romanını Anadolu Türk köyünü en ayrıntılı ve etkileyici bir şekilde anlatan ilk roman olarak kabul etmekte, herkesin İstanbul’daki hayatı romana yansıttığı bir dönemde Hazım Bey’in Anadolu’ya eğilmesi, ihmal edilmiş ve fakirlikten kırılmış köy hayatını anlatmasının Cumhuriyet kurulduktan sonra Anadolu’nun imar edilmesine ışık tuttuğunu belirtmektedir (Çetin, 2023:155).

5.3. İdari İçtimai Sanihat

H.1331/1912 yılında basımı Beyrut’ta yapılan eser 88 sayfa olup, Hazım’ın Osmanlı devlet idaresinin ıslahatı, idarecilik ve idareciler ile ilgili kanaat ve düşüncelerini içermektedir. Bu eser 2024 yılında Latin harflerine çevrilmiştir. Kitabın başlangıç kısmında kitabın gelirinin Niğde Kız Mektebine bağışlandığı belirtilmektedir.

Hazım Bey, valinin görev yaptığı zaman ekibinin güçlü olması ile ilgili şu ifadeleri kullanmaktadır: “Her birinin husulü ayrı ayrı vesait-i mahsusa ve muavenenin mükemmelen mevcudiyetine muhtaç olan layuad makasid-i mühimmenin yalnız valinin ehliyet-i zatiye veyahut hüsnüniyeti ile hasıl olacağını zannetmek her şeyi valinin şimdiki salahiyetiyle hiç müsmir olmayan teşebbusat-ı şahsiyesinden beklemek şeffaf olmayan bir kandilin ziya-ı mahbusuyla etrafi münevver görmek temennisinde bulunmak kabilindendir” (Tepeyran, 2024:28)

Hazım Bey, Millî Mücadele döneminde daha İstanbul'da iken bu eseri Maruf Bey'e vererek Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiğini, Mustafa Kemal'in eseri baştan sona okuduğunu ve eserde dile getirilen görüşlere katıldığını bir mektupla kendisine bildirdiğini ifade etmektedir (Tepeyran, 2009:174). Hazım Bey kamu görevinin zorluğunu ise şöyle ifade etmektedir: *“Hiçbir yerde hiss-i istirahat etmeğe ve ahval-i mahalliyeyi öğrenmeye değil rûfeka-ı mesaisini bile tanımaya vakit bulamayacak derecede kasir birer vakfe-i mütereddit ile ekalim-i muhtelifede laekal otuz sene sefil bir göçebe hayatı geçirdikten sonra ömrü var ise efradı çoğalmış aile, artmış ihtiyaç, yıpranmış vücut, mükedder bir kalb, kalilülmikdar bir maaşla lutf-ı tekaüde mazhar, daha doğrusu ölemediği için yaşamakta mazhar bir hayat-ı şakka ve akibet-i zalimeye mahkûm olanlara müsterih ve müreffeh demek (isnad-ı malem beyin) tabir-i atikine yeni bir misal teşkil eder.”* (Tepeyran, 2024:52).

Hazım Bey'in eserinde memleketin ıslah ile ilgili eserinde değindiği temel konular ise şunlardır (Babaç, 1951:17-24):

1. Kanuni Esası'nın ihtiyaçlarımıza cevap verebilecek şekilde tashihi,
2. İdare-i Vilayet Kanunu'nun ihtiyacımıza göre ıslah ve tashihi ile istisnasız tüm vilayetlerde uygulanması,
3. İllerde yapılacak olan imarat ve ıslahat için tüm yetkilerin valilere verilmesi,
4. *“Her vali tebdilinden, hükümetin şekli ve mesleği değişmiş gibi tahammülâta mahal kalmamak üzere her tarafın ahvali mahsusasına göre valilerin takip edecekleri meslek ve maksat için selefinden halefe devredilmek şartıyla kendilerine muvazzah bir program verilmesi.”* (Babaç, 1951:18)
5. Memleketin ihtiyacı olan ekonomik ve ticari kalkınma için ehliyet ve liyakat sahibi olan kişilerin memur yapılması,
6. Vilayetlerin emrine yeterince mühendis verilmesi,
7. Bakan ve Valilerin kendi emirleri altında çalışan kişileri her verilen emri infaza memur köleler gibi görmemesi,

8. *Mâfevk madunun, madun mâfevkin her halde hüsünüyetinden emin olarak asarı fiiliyeye müstenit olmayan suizan iptilâsından ve şimdiye kadar maalesef görüle geldiği veçhile her pâk bir sima, açık bir nahiye gördükçe yılan görmüş gibi müteneffir ve muztarip olarak onu kirletmeye çalışmaktan, doğru bir sözden bir şetmi galize muhatap olmuş kadar inkisardan ve ehil nâehil işgal ettiğimiz hükümet sandalyeleri o makama geçmek için her ne türlü meziyet lâzımsa cümlesini bize bahşetmiş zan ederek öyle hareket etmek gibi bir sandalye marokenine isnadı mu'cizattan bundan böyle olsun içtinap edilmesi (Babaç, 1951:20)*
9. Kanuni bir sebep olmadığı sürece memurların görev yerlerinin değiştirilmemesi, onlara memlekete hizmet edebilecek kadar zaman tanınması,
10. Memurlara verilecek olan harcırahın yetecek miktarda arttırılması
11. Mülki Taksimatın ıslahı

5.4. Les Fleurs Degenerées

1931 yılında yayımlanan ve 109 sayfadan oluşan kitap Hazım Bey'in Fransızca yazdığı şiirlerden oluşmaktadır. Yabancı şairlerin yazdığı şiirler arasında Paris'te yapılan bir yarışmada bu kitap ödül almıştır (Hayber, 1988:27)

5.5. Kar Çiçekleri

1932 yılında yayımlanan eser Hazım Bey'in 20 şiirini topladığı eserdir. Şiirlerini hece ölçüsüyle yazan Hazım'ın şiirlerinde de köy yaşamı, insan sevgisi, kimsesizlik, savaşın yarattığı yoksulluk temaları hâkimdir. Bir şiirinde savaşın insanlar üzerindeki etkisini şöyle aktarmaktadır:

"Harbe giden üç oğlum, torunumla damadım

Nerde öldüler bilmem haber bile alamadım

Toprağım var tohum yok, tohum bulsam hayvan yok,

Bu işleri görececek köyde benim kimsem yok;

Evvelki gibi içi para dolu kesem yok,

Kocadım çalışmam, kollarımda derman yok.”

5.6. Canlı Tarihler

1944 yılında yayımlanan eser 407 sayfadan oluşmakta olup Hazım Bey'in idarecilik yaptığı dönemlerde yazdığı günlüklerini kitaplaştırdığı eseridir. Hazım Bey bu eserinde çocukluk ve okul yılları, ilk görev yaptığı yerler olan Konya, Kastamonu, İzmir, Edirne ve Dedeoğaç'taki görevleri ile ilk valilik görevini yaptığı Musul vilayetindeki görevi ile ilgili anılarını yazmıştır. Hazım Bey'in daha sonra vali olarak görev yaptığı Manastır, Bağdat, Sivas, Ankara, Hicaz, Beyrut, Bursa ve Trabzon ile ilgili herhangi bir bilgi bu kitapta bulunmamaktadır.

5.7. Zalimane bir İdam Hükümü

1946 yılında yayımlanan ve 232 sayfa olan bu kitapta Hazım Bey, Bursa Valiliğinden sonra atandığı Dâhiliye Nazırlığı görevi ve daha sonraki dönemde Divan-ı Harpte idamla yargılanmasını ve hapisanede geçen günlerini anlatmaktadır.

5.8. Belgelerle Kurtuluş Savaşı

1982 yılında yayımlanan bu eser 160 sayfa olup Hazım Bey'in Anadolu'ya geçişini, Cumhuriyet döneminin kuruluş yılları ile cumhuriyet döneminde valilik yaptığı Sivas ve Trabzon'daki anılarını anlatmaktadır.

SONUÇ

Hazım Bey, Osmanlı Devleti'nin son döneminde görev yapan valiler içerisinde müstesna bir yere sahiptir. Ömrünün büyük kısmını memurluklarda ve üst düzey idareciliklerde geçirmiştir. Osmanlı'nın son dönemlerinde mutasarrıf, vali, İstanbul şehremini ve dâhiliye nazırlığı (içişleri bakanlığı) görevlerinde bulunmuş, Millî Mücadele döneminde de Ankara Hükümeti'nin görevlendirmesiyle Anadolu'nun çeşitli illerinde valilik yapmıştır. Cumhuriyetin kurulmasından sonra da II, VI ve VII. yasama dönemlerinde Niğde milletvekilliği görevinde bulunmuştur.

Hazım Bey idari ve siyasi hayatının yanında çok önemli bir yazar, şair ve sanatçısıdır. Yazdığı Küçük Paşa romanı edebiyatımızda köy hayatını anlatan ikinci roman olarak kabul edilmektedir. Fransızca yazdığı şiir kitabı ise Fransa'da ödül almıştır. Hazım Bey, 'Canlı Tarihler' kitabında çocukluğundan Musul Valiliği görevi bitene kadar olan hatıralarını anlatmaktadır. Hazım Bey'in yönetime ve ülkeye dair fikirleri ve tespitleri günümüzde de geçerliliğini korumakta ve insanları etkilemeye devam etmektedir. Bu görüşlerini derli toplu bir şekilde 'İdari İçtimai Sanihat' adlı eserinde toplamıştır. Döneminde oldukça ilgi gören ve Tasvir-i Efkâr gazetesinde bölüm bölüm basılan görüşleri, öneriler ve yoğun istekler üzerine kitaplaştırılmıştır. Hazım, 'İdari İçtimai Sanihat' adlı eserinde Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durumun nedenleri, ıslahat çalışmalarının olumlu ve olumsuz yönleri, devlet adamı eksikliği ve buna etki eden faktörler üzerinde durmuş ve sorgulamamızı istediği sorular ve düşüncelerle konuya dikkat çekmiştir. Kitapta devlet yönetimi, taht-ı rical yani devlet adamı ve memurlara gereken önemin verilmediği vurgulanmış ve bu konudaki eksiklikler dile getirilmiştir.

Hazım Bey doğru bildiğini söylemekten çekinmeyen, memleketin içinde bulunduğu konumdan daha iyi noktalara gelmesi için her zaman çok cesur bir şekilde hareket eden bir devlet adamıdır. Bu cesur tavrını hem Osmanlı Padişahlarına hem de Cumhuriyetin kurucu kadrolarına karşı dile getirebilmiş ender insanlardan bir tanesidir. Hazım Bey, geliri olmayan bir belediyenin hizmet edemeyeceğini Osmanlı Sultanı'na iletikten sonra İstanbul Belediyesi'nin gelirleri arttırılmayınca bu görevden istifa edecek kadar cesurdur. Hazım Bey Beyrut'a ikinci kez Vali olarak atandığında valilerin yetkilerinin arttırılmasını içeren kanuni düzenleme yapılmadığı takdirde göreve başlamayacağını belirtip verdiği süre içinde olumlu cevap almadığında Saray'a kanuni düzenleme yapılmadığı için göreve

başlamadığını belirtecek kadar kararlı bir idarecidir. Cumhuriyetin kurulmasından sonra gördüğü yanlış uygulamaları eleştiren ender insanlardan biri olan Hazım Bey, Saray damatlarının sürgün edilmelerine karşı çıkmış; Cumhurbaşkanı'na hem yürütme hem de yasamanın başı olacak ve Meclisi tek başına feshetme yetkisini içeren Anayasa değişikliğine karşı en sert sözleri Atatürk'ün huzurunda söylemiştir. Hazım Bey, memleketin istikbali için doğru bildiği hususları savunmaktan, yazmaktan asla vazgeçmemiş; hiçbir otoriteye boyun eğmemiş; kalemi güçlü, sanat ruhlu, çok yönlü bir devlet adamıdır.

KAYNAKÇA

Aldan, M. (1988). *Mülki İdarede İz Birakanlar: Ebubekir Hazım Tepeyran*, Türk İdare Dergisi. 378, 623-639.

Atay, F. R. (2008). *Çankaya*, İstanbul: Pozitif Yayınları.

Avcı, Y. Y. (2020). *Ebubekir Hazım Tepeyran'ın Küçük Paşa romanında bir değer olarak 'Anne' kavramı*, Zahal Onur (Editör) Eğitim Bilimleri Alanında Akademik Çalışmalar 2(2), 43-53. Ankara: Gece Kitaplığı.

Aydın, H. V.(2021).*Rumeli Demiryolları Ege Denizi Bağlantı Hattında Yeni Bir Liman Kenti: Dedeoğaç (1872-1912)* Humanitas, 9 (17), 76-100.

Babaç, C. (1951). *İdare Hayatımızdan Tetkikler 'Sanihat' Hakkında*, İdare Dergisi (Temmuz-Ağustos). 211, 1-30.

Çetin, N. (2023). *Anadolu Merkezli Cumhuriyetin Hazırlayıcı Öncülerinden Ebubekir Hazım Tepeyran*, (Editörler: Şahin, E., & Dilber, K. C). Cumhuriyet'in 100. Yılında 100 Türk Yazar. S: 155-161. Ankara: Akademisyen Kitabevi.

Demir, A. (2023). *Bir Jurnal Hikayesi: Ebubekir Hazım Bey'in Dedeoğaç Mutasarrıflığı ve Azli*, Türk Dünyası Araştırmaları, 133(262), 69-82.

Demir, A. (2024). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e bir Devlet Adamı: Ebubekir Hazım Tepeyran*, (Yayımlanmamış Doktora tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul.

Gök, N. (2007). *Ebubekir Hazım Tepeyran'ın Memleket İdaresine Dair Önerileri*, Tarih Araştırmaları Dergisi, 26(42), 201-215.

Hayber, A. (1988). *Ebubekir Hazım Tepeyran*, Türk Büyükleri Dizisi 97. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı yayınları.

Hülagü, O. (1998). *Mondros Mütarekesi Sonrası Bursa Bölgesindeki Millî Mücadele Hazırlıkları ve Kuvayimillîye'nin Teşkilî*, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, 14(41), 450-476.

İçişleri, B. (1969) *Meşhur Valiler (Elli Ünlü Vali) içinde "Ebubekir Hazım Bey*, s:79-83. Ankara: İçişleri Bakanlığı Yayınları.

Muslu, A. K. (2023). *Küçük Paşa Romanında Mekân*, İnsan Hakları Eğitim ve Kültür

Araştırmaları Dergisi (İEKD), 1(1), 12-28.

Oğuz, M. (2013). *Ebubekir Hazım Tepeyran'ın Hatıralarında Niğde'de Mahalle Mektepleri*, Zeitschrift für die Welt der Türken/Journal of World of Türks, 5(1), 27-39.

Orhun, H. (Ed.). (1969). *Meşhur Valiler*, Ankara: İçişleri Bakanlığı.

Özbek, A. (2013). *Niğdeli bir Devlet Adamının Romanı: "Küçük Paşa". A statesman's novel from Niğde: Little Pasha*, Journal of World of Türklere, 5(2):279-288.

Özçelik, M. (2012). *I. ve II. Dönem TBMM'de Niğde Milletvekilleri ve Faaliyetleri*, Türk Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Türkçe or Türk 7(4), 2485-2500.

Özlük, N. (2013). *Yazarın Niyeti-Okurun Beklentisi Çatışmasından Doğan İhmale ve İstismara Maruz Kalan Bir Çocuğun Romanı: Küçük Paşa*, Tarih Okulu Dergisi. 15, 499-525.

Özsarı, R. (2013). *Tasvirî Anlatım ve Ebubekir Hazım Tepeyran'ın Küçük Paşa Adlı Romanında Tasvirî Anlatımının Kullanılışı*, Akademik Kaynak, 1(1), 48-57.

Pirimoğlu, A. (1988). *Ebubekir Hazım Tepeyran Hayatı- Eserleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

Polat, H. A. ve Akandere, O. (2020). *Yıldız Sarayı'nın Yağmalandığı İddiası, Mütareke Dönemindeki Yağma Davası ve Neticesi*, VAKANÜVİS, Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi/ International Journal of Historical Researches. 5 (1), 339-389.

Tepeyran, E. H. (2017). *Eski şeyler* (Çev. Özen, İ., & Özen, T.). İstanbul: DBY Yayınları.

Tepeyran, E. H. (2023). *Zalimane: Bir İdam Hükmü*. Eskişehir: Dorlion Yayınları.

Tepeyran, E. H. (2009). *Belgelerle Kurtuluş Savaşı*. İstanbul: Gürer Yayınları.

Tepeyran, E. H. (1946). *Küçük paşa: roman*. Ankara: Milli Mecmua Basımevi.

Tepeyran, E. H. (1984). *Küçük Paşa*. İstanbul: De Yayınevi.

Tepeyran, E. H. (1944). *Hatıralar I*, Canlı Tarihler. İstanbul: Türkiye Yayınevi.

Tepeyran, E. H. (1932). *Kar Çiçekleri I*, İstanbul: Milli Mecmua Matbaası.

Tepeyran, E. H. (1982). *Belgelerle Kurtuluş Savaşı Anıları*, İstanbul: Çağdaş Yayınları.

Tepeyran, E.H. (2024). *İdare-i İçtimai Sanihat* (Çev. Çelik, C., Öztürk, G., Arslan, M.) Ankara: Sonçağ Akademi.

Tonga, N. (2013). *Ebubekir Hazım Tepeyran'ın Küçük Paşa romanına yansıyan köy hayatı*. Gazi Türkiyat, 1(13), 121-132.

Tuncer, S. (2016). *II. Meşrutiyet Döneminde Bir İdari Reform: 1913 İdare-i Umûmiye-i Vilâyat Kanun-ı Muvakkatı*. II. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri, (s: 573-599). İstanbul.

Yazıcı M.N.(2020). *Osmanlı'nın Son Döneminde Bir Kasaba Hastanesi: İnşa Süreci ve Mimarisiyle Dedeoğaç Gurebâ Hastanesi*. Sanat Tarihi Dergisi, 29(2), 945-961.

T.C. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (Boa).

BOA.DH. SAİD. 150-101; Y.PRK.BŞK./32-72; DH.ŞFR/196-75; BEO/1242-93076; İ.TAL./165-55; İ.TAL./ 167-22; İ.DH./1361-44; DH.MKT./750-19; BEO/2953-221442; BEO/3407-255522).